

Хохуляк В. В.,

*доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Чернівецького факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»*

КАМЕРАЛІСТИКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті визначається вплив камералістики на становлення вітчизняної науки фінансового права у першій половині ХІХ століття.

Ключові слова: наука фінансового права, фінансове право, камералістика.

Постановка проблеми. У зв'язку з існуючими проблемами вироблення концептуальних наукових підходів щодо оптимізації правового регулювання у сфері фінансів, набуває важливого значення вивчення становлення науки фінансового права на початку ХІХ ст. Адже саме даний період характеризувався бурхливими процесами становлення системи центральних та місцевих органів управління фінансами. Масштабність і складність завдань, які вимагали невідкладного вирішення, з одного боку потребували великої кількості освічених та професійно підготовлених кадрових працівників, здатних ефективно реалізовувати програми і цілі державної фінансової політики, а з іншого – зумовлювали розвиток глибоких теоретичних досліджень у сфері правового регулювання фінансових відносин. Дослідження виникаючих практичних питань, у свою чергу, породжувало потребу в удосконаленні існуючих наукових концепцій та виробленні нових. У вітчизняній науці формування окремої галузі фінансово-правових знань відбувалось на основі циклічності і взаємозалежності теорії і практики. У зв'язку з цим виявилися особливо затребуваними положення камералістики – науки управління державним (казенним) господарством, яка протягом ХVІІ-ХVІІІ ст. набула поширення в Західній Європі, насамперед – у німецьких державах.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Фінансово-правові ідеї та концепції першої половини ХІХ ст., що лягли в основу розвитку вітчизняної науки фінансового права, не отримали належної уваги в сучасній українській фінансово-правовій літературі. Дана проблематика досліджувалася переважно у працях вітчизняних вчених дореволюційного періоду, зокрема таких, як С.І. Лловайський, В.О. Лебедев, Г.І. Тіктін, І.Т. Тарасов, І.І. Янжул та рядом сучасних російських науковців, таких як: К.С. Бельський, О.Ю. Грачова, О.М. Козирін, В.М. Пушкарьова, І.В. Рукавішнікова, О.А. Ялбулганов та інших. У зв'язку з цим у даній статті ставиться за мету охарактеризувати процес становлення фінансово-правових досліджень у першій половині ХІХ століття та визначити вплив наукового доробку вчених – представників камералістики на подальший розвиток науки фінансового права.

Виклад основного матеріалу. За оцінками фінансистів ХІХ сторіччя та сучасних дослідників, німецькі камералісти були своєрідним відгалуженням меркантилізму, що розвивався в умовах фінансового господарства Німеччини [16, с. 10]. Саме німецькі камералісти зробили перші спроби систематичного викладення основ фінансового управління і створили теоретичні основи фінансової науки. Зокрема, «батьками-засновниками» фінансової науки у європейській літературі визнають Л. Секендорфа (1626-1692), І.Ф.Юсті (1717-1771) та І. Зонненрельса (1732-1817).

Вагомий внесок у розробку фінансової проблематики вніс Л. фон Секендорф – міністр фінансів герцога Ернеста Кобургського, який за визнанням сучасників, був одним з найвидатніших вчених-фінансистів. Як відзначав В.О. Лебедев, авторитет Л. фон Секендорфа був настільки великим, що сучасники називали його «найбільш благородним серед християн, найбільшим християнином серед благородних» [13, с. 63]. Його найголовніша праця «Der Teutsche Furstenstaat» – «Німецьке князівство» (1656 р.) перевидавалася п'ять років за життя автора та ще тричі після його смерті. Остання її публікація була здійснена у 1754 році. Крім того, дана книга протягом тривалого періоду була основним підручником для викладання державно-правових дисциплін в німецьких університетах. В даній роботі автор вперше висловлює ідею про зв'язок народного господарства, багатства та податкової спроможності населення. Як і В. Петті, Л. Фон Секендорф вважав, що податкова система країни має бути заснована на акцизах. При цьому він засуджує існування казенних монополій і піддає гострій критиці фіскальне використання права монетної реалії. Відзначимо, що термін «фінанси» вченим вживається виключно у негативному значенні в сенсі несправедливого та нечесного отримання доходів.

Іоганн Генріх Готліб фон Юсті є першим в історії фінансової думки вченим, що вибудував загальну систему фінансової науки шляхом систематизації існуючих фінансових теорій. У своїх працях «Державне господарство» (1752 р.), «Детальні роздуми про податки і збори» (1775 р.) та «Система фінансів» (1766 р.) вчений вводить в науковий обіг поняття «державне господарство», встановлює критерії диференціації майне держави і приватних осіб. І.-Г. Юсті визначає основні правила фінансового управління держави, які зводяться до наступного: а) не слід використовувати на покриття витрат власне майно, щоб не зменшити майбутні дохо-

ди; б) основою податків має бути справедлива рівність; в) при встановленні податків слід враховувати природу і стан держави; г) податки не повинні давати підстав для обману; д) витрати повинні здійснюватися виключно з метою задоволення потреб та достатку держави [2].

Важливе значення для подальшого розвитку фінансової науки мала розроблена І.-Г. Юсті теорія оподаткування. Зокрема, вченим сформульовані такі правила для податків: 1) податки не повинні приносити шкоду свободі людини та перешкоджати розвитку промисловості; 2) вони повинні бути справедливими і рівномірними; 3) для запровадження податку повинні бути важливі підстави; 4) не повинно існувати багато кас та службовців щодо стягнення податків [2]. Відзначимо, що сформульовані правила податків І.-Г. Юсті через сто з лишнім років знайшли своє відображення у перших теоретичних конструкціях системи принципів оподаткування.

У своєму вченні про податки І.-Г. Юсті вказує на необхідність щорічного вотування (схвалення) податків, так як лише дана процедура може забезпечити народну свободу і унеможливити свавілля з боку держави. Слід також відзначити, що вчений виділяв поряд з фіскальною такою регулюючою функцією податків. Зокрема, він вбачав особливу користь від податків в тому, що підвищуючи народне господарство у бажаному напрямку.

Наукові положення І.-Г. Юсті мали величезний вплив на фінансову думку Європи: стали теоретичним підґрунтям для подальших досліджень у сфері державознавства, державного господарства, фінансів, поліцейського права, статистики та ін. Роботи вченого відіграли важливу роль у становленні російської фінансової науки. Так, за оцінкою І.І. Янжула, І.-Г. Юсті є батьком фінансової науки [20, 85]. П.П. Гензель в книзі «Бібліографія фінансової науки...» зазначав, що праця І.-Г. Юсті «Система фінансів» є найбільш визначною роботою у сфері фінансової науки XVIII сторіччя [7, с. 98].

На схожих з І.-Г. Юсті теоретичних позиціях стояв видатний австрійський вчений та державний діяч Йозеф Зонненфельс. Оpubлікована ним праця «Основні начала поліції, торгівлі і фінансової науки» (1765-1767), завоювала великий авторитет, була перекладена майже на всі європейські мови і протягом тривалого часу була керівним посібником для фінансистів. Вітчизняна фінансово-правова література збагатилась російським перекладом цього наукового твору у 1787 році [9]. Й. Зонненфельс, поряд із І.-Г. Юсті, займався розробкою загальної системи державних фінансів та визначив роль законів держави на формування цієї системи. Визначаючи науку про державні доходи складовою частиною науки про достаток держави, Й. Зонненфельс, характеризуючи домени та регалії, особливу увагу приділяє податкам в системі державних доходів. При цьому він детально дослідив історичний перехід від натуральних повинностей до податків у грошовому виразі.

Основою податкової системи за Й. Зонненфельсом є непрямі податки. На його думку, загальні податки на споживання є єдиним, «справжнім» оподаткуванням, так як кошти від сплати таких податків повертаються назад до робітників, купців і чиновників у вигляді надбавки ціни за їх послуги. Вчений виступав проти звільнення від оподаткування окремих категорій населення, зокрема

– представників духовенства та дворянства. Однак, при цьому, припускає можливим залишити вільним від податків тільки «необхідне утримання» духовенства (*portio canonica*) [9, с. 26]. Й. Зонненфельс ввів у науковий обіг поняття «*portio sacra*», яким називав частку для необхідного утримання кожного громадянина, що не підлягає оподаткування. Тим самим, вчений фактично заклав у фінансову науку ідею неоподаткованого мінімуму.

Характерною особливістю наукової творчості І.-Г. Юсті та Й. Зонненфельса є те, що вперше в історії фінансової науки фінанси досліджуються ними з юридичних позицій, крізь призму проблематики державного управління. У зв'язку цим ми погоджуємось з висновком К.С. Бельського про те, що І.-Г. Юсті та Й. Зонненфельс заклали підвалини для становлення науки фінансового права в Європі [4, с. 39].

Будучи продуктом німецької управлінської науки і практики, камералістика широко поширювалась західноєвропейськими вченими (переважно – німецькими) і в систему університетської освіти Російської імперії. Зокрема, яскраву сторінку в історію вітчизняної економічної та фінансової науки вписав Людвіг Гайнріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Конрадович Якоб), якого В.О. Лебедев називав одним із найвизначніших економістів початку XIX століття [13, с. 83]. Л.Г. Якоб був послідовником теорії А. Сміта та Ж.Б. Сея. Однак, у вченого було власне розуміння структури та класифікації політичної економії.

Беззаперечною заслугою Л.Г. Якоба перед фінансово-правовою наукою було насамперед те, що він першим в історії вітчизняної науки визначив та обґрунтував фінансове право як сформульовану сукупність знань, що знаходяться за межами політичної економії і зумовлена власним предметом дослідження. При цьому він вважав науку фінансового права економічною дисципліною. Зокрема, вчений розрізняв три складові економіки: політичну економію (науку про народне господарство); державну економіку, або фінансове право, та економічну діяльність держави або цивільне право [12, с. 24]. Він одним з перших у вітчизняній фінансовій науці зробив спробу виокремити юридичну складову в економічних навчальних дисциплінах. Так, предметом науки про державне господарство вчений називав фінансове право, а науки поліцейського права – економічне законодавство. Саме Л.Г. Якобу належить розробка навчального курсу фінансового права, який він читав у Харківському університеті в рамках комплексної камеральної науки [14, с.276].

За своїми переконаннями і поглядами Л.Г. Якоб був одним з передових діячів у сучасному йому російському суспільстві і став на захист ідеї свободи у всіх її проявах, що особливо позначилось у його критиці кріпосного права. З даної проблематики вченим було написано дві наукові праці, друга з яких, на тему «Про порівняльну вигідність кріпосного права і вільнонаймана праці», отримала найвищу нагороду Імператорського вільного економічного товариства [1, с. 912]. Крім цього, Л.Г. Якоб написав цілий ряд підручників та навчальних посібників з природного народного права, політичної економії, фінансів, моральної філософії, логіки та інших.

У своїй праці «Основи державних фінансів» вчений висловлюється за чеканку монети приватними особами,

за передачу пошти в оренду, надання казенного лісного господарства у приватну власність та виступає проти існування гірської реалії держави. За ці міркування він неодноразово піддавався гострій критиці як з боку вітчизняних, так і боку західноєвропейських представників економічної та фінансово-правової науки [19, с. 275-277]. Водночас, ним розроблена концепція ослаблення паперово-грошових криз, яка отримала широке визнання та схвалення як у науці, так і у практиці державного управління. У 1809 році Л.Г. Якоб представив імператору Олександрю I свою працю про обіг паперових грошей, після чого був викликаний до Петербургу і призначений членом законодавчої комісії у частині фінансів. Після державної служби в урядових установах і комітетах, у 1816 р. вчений повернувся до рідного йому університету в Галле, де продовжив наукову діяльність на посаді професора політичних наук.

Поширення камералістики у юридичній та економічній науці Російської імперії XIX ст. мало природний характер і було зумовлене рядом об'єктивних причин. Включення камералістики в університетські навчальні курси в Росії, в якій історично сформувалось величезне за обсягом і територіальним поширенням казенне господарство, відповідало насамперед фінансовим інтересам держави. Основну частину доходів до державного бюджету становили кошти, отримані від експлуатації монетної регалії, винокурної монополії, соляних промислів, гірничо-видобувної справи, лісових угідь тощо. Для покращення управління цим майном та отримання нових доходів необхідно було залучати в сферу управління велику кількість освічених, фахово підготовлених чиновницьких кадрів. Поряд із їх підготовкою, існувала й інша, не менш важлива мета діяльності університетів – формування вітчизняного професорського-викладацького корпусу для всіх галузей освітньої системи країни. Адже створення нових університетів вимагало значної кількості викладачів для заміщення вакантних кафедр [10, с. 131]. Запрошені у першій третині XIX сторіччя німецькі вчені-камералісти, викладаючи вітчизняним студентам курси економіки, фінансового і поліцейського права, сприяли створенню корпусу вітчизняних викладачів. Тому, ми погоджуємось з твердженням Каратаєва М.К. про те, що іноземні вчені внесли відчутний внесок у становлення викладання камеральних і фінансових дисциплін у вітчизняній університетській системі та у розвиток фінансової правової думки в цілому [11, 14-15].

В даний історичний період на кафедрах працювали не просто вчені, що заклали підвалини вітчизняної юридичної та економічної системи освіти, – вони ж були класиками, родоначальниками вітчизняної фінансової та фінансово-правової науки. Зокрема, у період із початку до половини XIX ст. у вітчизняних університетах викладали цикл фінансових дисциплін такі вчені: у Московському університеті – професор природного права і політики Х. А. Шльоцер – автор одного із перших у вітчизняній науці підручників із фінансового господарства держави [18]; Л. О. Цветаєв – професор правознавства, що опублікував один із перших російськомовних навчальних посібників із політекономії, в якому виводив фінансову науку зі сфери камералістики, з одного боку, та зі сфери моральної філософії і політичної економії А. Сміта – з іншого

[17]; проф. М. С. Васильєв, з науковою і педагогічною діяльністю якого безпосередньо пов'язане формування фінансової науки у Московському університеті у 20-30-х роках XIX ст. У Петербурзькому університеті з перших днів його заснування функціонувала самостійна школа політичної економії і фінансів, засновником якої був перший ректор університету М. А. Балуднянський. Вчений у статті «Зображення господарських систем» вперше в історії вітчизняної економічної думки застосував термін «політична економія» та розкрив його зміст [3]. Учнями М. А. Балуднянського були О. П. Куніцин, М. Г. Глібов – в майбутньому професори Петербурзького університету, викладачі політичної економії, теорії фінансів, фінансового права, П. О. Плетньов – майбутній ректор Петербурзького університету, а також академіки К. І. Арсеньєв та К. Ф. Герман, які внесли визначальний внесок у розвиток вітчизняної теорії фінансової статистики [15, 23]. У Казанському університеті фінансово-правові дисципліни викладалися проф. І. Я. Горловим – автором першого в Російській імперії підручника з торії фінансів; І. Ф. Бжозовським – викладачем фінансового права, конспект лекцій якого «Фінансове право, або закони казенного управління в Росії», був одним з перших навчальних посібників з фінансового права у вітчизняній правовій науці [8, с. 73]. На кафедрі політичної економії і статистики даного університету викладали такі його випускники, а в майбутньому – професори і декани юридичного факультету, як І.К. Бабст, Є.Г. Осокін, Д.І. Мейєр та інші [5]. У Харківському університеті блок фінансових та фінансово-правових дисциплін був представлений окрім згаданого вище Л.Г. Якоба також завідуючим кафедрою політичної економії, деканом юридичного факультету Т.Ф. Степановим [19, с. 35] та вихованцями університету М.Т. Спаським, О.Г. Криворотовим, Г.С. Годеєнком. Протягом другої третини XIX ст. курс фінансового права у Харківському університеті викладав колишній студент Т.Ф. Степанова, М.І. Клобуцький [6, с. 254].

Окрім камералістики, фінансово-правова проблематика викладалась також в рамках навчального курсу політичної економії, та пізніше відокремленої від неї «фінансії» – тобто науки про фінанси. Слід відзначити, що на той час, коли дані дисципліни запроваджувались у якості обов'язкових у вітчизняних університетах, їх формування як наукових дисциплін у західно-європейських університетах вже набуло таких форм і вони являли собою цілісну систему знань. Більше того, політична економія і наука про фінанси мали спільну історію становлення – вони сформувались у результаті поступового накопичення прийомів і методів вирішення завдань, що виникали в ході розвитку різних аспектів фінансового і господарського життя суспільства. На основі поєднання економічної і юридичної складової вони досліджували фінансову діяльність держави та суспільства в умовах розвитку капіталістичних відносин, що мали місце у країнах Європи.

Одночасна поява у вітчизняній суспільствознавчій науці двох напрямків камералістики і політичної економії призвела до перегляду статуту Академії наук у 1803 році. Зокрема, при його розгляді було висунуто проект, що передбачав розвиток фінансово-правової навчальної дисципліни в університетських курсах на основі ка-

мералістики. А авторами даного проекту були німецькі вчені Н.І. Фус і В.Г. Баузе, що вивчали камералістику на юридичному факультеті Лейпцизького університету і належали до наукової течії Я.Ф. фон-Більфельда, яка мала великий авторитет у Європі та Росії. Так, про вплив наукових поглядів Я.Ф. фон-Більфельда на науку та державне управління в Російській імперії свідчить вже той факт, що його книга «Політична настанови» була однією з перших зарубіжних праць, опублікованих в Росії [10, с. 138]. Будучи членами Комітету навчальних закладів, Н.І. Фус та Ф.Г. Баузе запропонували розподіл навчальних дисциплін, який використовувався переважно у німецьких університетах. Відповідно до цього розподілу, теоретичні основи фінансів слід було викладати в рамках політичної економії, а фінансове законодавство – у рамках державознавчих наук – «опису становища держави» [11, с. 19]. Однак даний проект так і не був реалізованим.

Висновки. Таким чином, найважливішою передумовою запровадження та становлення викладання курсу фінансового права в системі університетської освіти було створення перших самостійних організаційних структур – кафедри політичної економії та кафедри законів про фінанси, на базі яких здійснювалась підготовка майбутніх теоретиків і практиків у фінансово-правовій сфері. Викладання фінансово-правових дисциплін в російських університетах протягом перших п'ятидесяти років з моменту запровадження здійснювалось під впливом суперечностей внутрішньої державної політики. З одного боку, на зміну гаслам просвітництва в систему освіти, починаючи з 30-х років XIX ст. почали застосовуватись утилітаристські заходи з істотними елементами консерватизму. З іншого боку, розвиток фінансово-правових відносин, застосування державою нових, невідомих раніше інструментів, розвивав у суспільстві, переважно, – серед молоді інтерес до пізнання і вивчення фінансового права і економіки. Саме під впливом вказаних двох факторів у системі російських університетів запроваджується паралельний виклад камералістики і політичної теорії. В результаті цього, до кінця першої половини XIX ст. професорсько-викладацький корпус даних кафедр, який до цього переважно складався з іноземних викладачів, почав заповнювати вітчизняними молодими вченими з числа вихованців рідних університетів, які внесли неоціненний внесок не лише у розвиток фінансово-правової науки, а й у процес удосконалення її викладання у вітчизняних університетах.

Література:

1. Volodymyr O. Aباšnik, Ludwig Heinrich von Jakob (1759-1827), ein Hallescher Professor in Charkov und Sankt Petersburg. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt. Bd 7: Unbekannte Quellen; Aufsätze zu Entwicklung, Vorstufen, Grenzen und Fortwirken der Frühneuzeit in und um Europa; Inhaltsverzeichnisse der Bände 1-6; Personenregister der Bände 1-7, hg. von Erich Donnert, Köln, Weimar, Wien 2008, S. 895-927.
2. Joh. Heinr. Gottl. v Justi System des Finanzwesens nach vernünftigen aus dem Endzweck der bürgerlichen Gesellschaften und aus der Natur aller Quellen der Einkünfte des Staats hergeleiteten Grundsätzen und Regeln abgehandelt. – Halle, 1766. // books.google.com.ua/books?id=oYE9mAEACAAJ.
3. Балугьянский М.А. Национальное богатство. Изображение различных финансовых систем / Балугьянский М.А. // Статис-

- тический журнал. – Спб., 1806. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 45-71; Ч. 2. – С. 33-70.
4. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография / К.С. Бельский. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
 5. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804-1904): В 2-х частях. Факультеты юридический и медицинский, преподаватели искусств и добавления справочного характера. Ч. 2 / Под ред.: Н.П. Загоскин, заслуж. орд. проф. – Казань: Типо-лит. Им. ун-та, 1904. – 455 с.
 6. Вейнберг П.И. Харьковский университет в 50-х годах. (Из моих воспоминаний) / П.И. Вейнберг // Русское богатство. – 1906. – № 2. – С. 245-258.
 7. Гензель П. П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе / П.П. Гензель. – Вып. I. – Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. – IV+110+2 с.
 8. Емельянова И.А. Юридический факультет Казанского государственного университета. 1805–1917 год: очерки. – Казань, 1998. – С. 73-75.
 9. Зоннефельс И. Начальные основания полиции, или благочиния: Пер. с нем. / И. Зоннефельс – М., 1787. – 518 с.
 10. Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования / В.С. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – № 4. – С. 161–206.
 11. Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755 - 1959) / Н.К. Каратаев. – М., 1956. – 344 с.
 12. Коропещкий І.С. Українські економісти XIX століття та Західна наука / І.С. Коропещкий. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
 13. Лебедев В.А. Финансовое право чешского учебника / В.А. Лебедев. – М.: «Статут» (в серии «Золотые страницы российского финансового права России»), 2000. – Том 2. – 461 с.
 14. Левитский В. Якоб Людвиг Кондратьевич // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.П. Чубинского, Д.И. Багаля. – Харьков, 1908. – С. 276.
 15. Первое двадцатилетие Императорского университета. Историческая записка, чит. П. Плетневым. – СПб., 1844. – СПб., 1883.
 16. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие для вузов. / В.М. Пушкарева. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 256 с.
 17. Цветаев Л. А. Первые начала политической экономии или руководство для начинающих учиться этой науке. – М., 1823.
 18. Шлецер Х. А. Начальные основания государственного хозяйства. – Ч. 1. – М., 1805; Ч. 2. – М., 1806.
 19. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905): Т. 1. История факультета. – Х.: Тип «Печатное дело», 1908. – 341 с.
 20. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: «Статут», 2002. Золотые страницы финансового права России. Т. 3. – 555 с.

Хохуляк В. В. Камералистика и ее влияние на становление отечественной науки финансового права XIX века

Аннотация. В статье определяется влияние камералистики на становление отечественной науки финансового права XIX века.

Ключевые слова: наука финансового права, финансовое право, камералистика.

Khokhuliak V. Cameral science and its influence on the development of national science finance law nineteenth century

Summary. The article defined cameral science influence on the formation of the national science finance law nineteenth century.

Key words: science of finance law, financial law, cameral science.